

UOT 159.9

Mədinə Zülfüqar qızı Həziyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK TƏLƏBATLARININ FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Медина Зүльфугар гызы Хазиева
преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА

Madina Zulfugar Haziyeva
lecturer at the department of Educational psychology of the
Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR FORMATION OF COGNITIVE NEEDS OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, idrak tələbatları ətraf aləmə şüurluluğun, aktivliyin və yaradıcı dərkətmənin zəruriliyidir. İdrak tələbatları kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inteqral xassələrini formalaşdırır. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları və xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılır, habelə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının strukturunun psixoloji komponentlərinin elmi şərhə verilir. Müəllif tərəfindən kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının prinsipləri ardıcılıqla psixoloji aspektdə xarakterizə edilmişdir.

Açar sözlər: idrak tələbatları, dərkətmə, inteqral xassələr, prinsiplər, əqli fəaliyyət

Резюме. В статье показано, что познавательные потребности - это потребность в осознании, активности и творческом восприятии окружающего мира. Познавательные потребности формируют интегральные свойства личности младших школьников. В статье исследуются психологические основы и особенности формирования познавательных потребностей младших школьников, а также дано научное объяснение психологических компонентов структуры познавательных потребностей младших школьников. Принципы формирования познавательных потребностей младших школьников последовательно охарактеризованы автором в психологическом плане.

Ключевые слова: познавательные потребности, познание, интегральные свойства, принципы, мыслительная деятельность

Summary. The article shows that cognitive needs are the need for awareness, activity and creative perception of the surrounding world. Cognitive needs form the integral properties of the personality of younger students. In the article examines the psychological foundations and features of the formation of the cognitive needs of younger students as well as a scientific explanation of the psychological components of the structure of the cognitive needs of younger students. The principles of the formation of the cognitive needs of junior schoolchildren are consistently characterized by the author in psychological terms.

Key words: cognitive needs, cognition, integral properties, principles, mental activity

Təlim fəaliyyətinin gedişində onun təşkilindən, ümumi mühitindən, müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət tipindən asılı olaraq idrak tələbatları formalaşır, təkmilləşir. İdrak maraqları şəxsiyyətin inteqral təhsilidir. O, ümumi fenomen kimi mürəkkəb struktura malikdir. Həmin struk-

turda insanın ətraf aləmlə obyektiv və subyektiv əlaqələri münasibətdə ifadə olunur. İ.Q. Şukinanın fikrincə, idrak maraqları şəxsiyyətin dərk etmə sahəsinə, onun əşyavi tərəfinə və biliklərə yiyələnmə prosesinin özünə seçici istiqamətidir [4, s.14]. V.S. Yurkeviçə görə, idrak tələbatları aktivlik, əqli fəaliyyət prosesinin özünə tələbat və əqli əməkdən razılıq hissindən ibarətdir [5].

Kiçik məktəb yaş dövrü inkişafın yeni situasiyası olub şagirddən yeni fəaliyyət - təlim tələb edir. Bu fəaliyyətin effektiv olması təlimə motivasiyanı formalaşdırır ki, o kiçikyaşlı məktəblilər üçün spesifik vəzifələrdəndir. Şagird sosial əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yeriməyi arzulayır. Odur ki, məktəbdə idrak motivasiyasının yaranması zəruridir. Şagirdin təlim və tərbiyəsinin mühüm vəzifələrindən biri kiçikyaşlı məktəblilərin motivasiya sahəsini formalaşdırmaqdır.

Kiçik məktəb yaş dövrü şagirdin ilkin olaraq fəaliyyətə daxil olub təlim fəaliyyətinin yeni, əsas növlərinə yiyələnməsidir. Bu baxımdan təlim prosesi elə təşkil edilməlidir ki, onun motivi fənnin mənimsənilməsinin daxili məzmunu ilə bağlı olsun. Təlim motivasiyası həmişə dəyişikliklərlə özünü göstərir, burada bir-birini təhrik edən yeni münasibətlər (tələbatlar, şagird üçün təlimin məqsədi, onun motivləri, maraqları, emosiyaları və s.) yaranır. Motivasiyanın təşəkkülü təkcə müsbət və ya mənfi münasibətləri deyil, həm də motivasiya sferasının strukturunu mürəkkəbləşdirir. Təlim fəaliyyətinin motivi dedikdə, təlim fəallığının təzahürü ilə şərtlənən bütün amillər: tələbat, məqsəd, yönəlişlik, maraqlar və s. başa düşülür. Kiçik məktəb yaş dövründə yeni motivlər (tələbatlar, maraqlar, meyllər) təzahür edir, şagirdin iyerarxik motivasiya sistemi qurulur.

Köhnə maraqlar, motivlər öz təhrikedici qüvvəsini itirir, onlar yeniləri ilə əvəz olunur. Təlim fəaliyyətindəki münasibətlərə nə aiddirsə, o, şagird üçün daha mühüm dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə motivasiyanın yönəlişlik üzərində üstünlüyü nəzərə çarpır. Əvvəlki qaydada bilavasitə fəaliyyət motivləri aparıcı mövqedə olur. Bir qayda olaraq, təlim fəaliyyəti bir deyil, müxtəlif motivlər sistemində təhrik olunur.

Motiv şagirdin daxili münasibətləri ilə ona bağlı olan təlim işlərinin ayrı-ayrı tərəflərinə yönəlməsidir. Bu motivlərin növlərinə idraki və sosial motivləri aid etmək olar. Əgər şagirdə

təlim zamanı təlim fənninin məzmununa yönəliş üstünlük təşkil edirsə, o zaman idraki motivlərin mövcudluğundan danışmaq olar. Əgər şagirdlərdə yönəlişlik başqa insana istiqamətlənirsə, o, sosial motivdir. İdraki və sosial motivlər müxtəlif səviyyələrdə ola bilər.

İdraki motivlər *geniş idraki motivlər* (yeni biliklərə, faktlara, hadisələrə yönəlişlik); *təlim-idraki motivlər* (bilik əldə etmək üçün mənimsəmə üsullarına bələdləşmə, biliklərin əldə edilməsinin yeni, müstəqil üsulları); *özünü-təkmilləşdirmə motivləri* (əlavə biliklərin əldə edilməsinə yönəlişlik, özünü-təkmilləşdirmənin xüsusi proqramının qurulması). Sosial motivlər növbəti səviyyələrdə olur: *geniş sosial motivlər* (borc və məsuliyyətlik, təlimin sosial əhəmiyyətliliyinin başa düşülməsi); *dar və ya mövqeli sosial motivlər* (ətrafdakılarla münasibətdə müəyyən mövqe tutmağa cəhd, onların tərifi qazanmaq); *sosial əməkdaşlıq motivləri* (başqa adamlarla birgə fəaliyyətin müxtəlif üsullarına yönəlmə).

İdrak tələbatları tərəfimizdən ətraf aləmə şüurluluğun, aktivliyin, yaradıcı dərkətmənin zəruriliyi kimi nəzərdən keçirilir. İdrak tələbatları kiçik məktəbli şəxsiyyətinin inteqral xassələrini formalaşdırır. Şəxsi fəaliyyətli yanaşma mövqeyi və elmi tədqiqatların təhlili baxımından müəyyən etdik ki, kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının inkişafı üçün zəruri şərtlər təlim motivlərinin, inandırmanın, idealın, maraqların, yönəlişliyin, sərvət dəyərlərinin, arzuların dərk edilməsidir. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesində təkcə onların inkişafının şəxsi xüsusiyyətləri deyil, həm də onlarla tərbiyəvi işin prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatın psixoloji təhlilinə və bu sahədə elmi təcrübələr aparan alimlərin tədqiqatlarına istinad edərək ümumtəhsil məktəblərinin şəraitində kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsiplərini müəyyən etdik. Bu *prinsiplərə* şagirdlərin təlimin dəyərini dərk etmələri, onların potensial imkanlarının hesabına alınması, idraki subyektiv təcrübə, təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq, idraki fəallıq, yaradıcı dərkətmədə özünü-reallaşdırma aiddir. Göstərilən prinsiplərin reallaşdırılması şagirdlərin daxili ziddiyyətlər arasında, məsələn, “onlar necə oxuyurlar”, “onlar necə oxumalıdırlar” kimi maraq oyatmaq və onların yenini dərk etmək cəhdlərini stimullaşdırmaqla nəticələnir.

Şagirdlərin təlim dəyərlərini dərk prinsipi şəxsiyyətin fəallığının və davranışının tənzim edilməsini təmin edir ki, o da dərk etmə prosesi-nə istiqamətlənir. Bu prinsipdə şagirdlərin təli-mə idraki münasibəti və öyrənmə üçün zəruri bilikləri ifadə olunur. Həmçinin bu prinsip kiçikyaşlı məktəbli şəxsiyyətinin şüurunda şəxsi əhəmiyyətlik kimi yenilərin dərkinə münasi-bətlərin ətraf aləmə şüurluluğun formalaşmasın-da üstünlüyünü nəzərdə tutur. Bu prinsip təlimin dəyər kimi şagirdin həm özü, həm də cəmiyyət üçün mühüm olmasını, idraki fəaliyyəti yerinə yetirmək bacarığının formalaşmasını təmin edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının for-malaşması prosesində idraki subyektiv təcrübə-nin hesaba alınması prinsipinin reallaşması tə-lim şəxsi-bələdləşmə situasiyasını nəzərdə tutur. Bu prinsip şagirdin şəxsi təcrübəsini tələb edir.

Təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq prinsipi təlimin elə şərtlərinin yaradılmasını tək-lif edir ki, təlim fəaliyyətində səbirliliyin, inad-karlığın və məsuliyyətliliyin təzahürünü nəzərdə tutur. Bu prinsipin reallaşması məşğələlərin ke-çirilməsini, həmçinin müxtəlif növlü biliklərin məzmununun açılmasını, şagirdlərin daxili möv-qeyinin formalaşmasını ehtiva edir.

İdraki fəallıq prinsipində biz kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə üstünlük veririk. Şagirdlərin aparıcı təlim fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsini onların ətraf aləmə münasibət sistemi müəyyən edir. Bu prinsip şagirdin özünə, öz real mövqeyinə, müəlliminə olan münasibətini də nəzərdə tutur. Tədrisən şagirdin aktiv idraki fəa-liyyəti perspektiv inkişafı stimullaşdırmaqla şəx-siyyətin müsbət inkişafını və onun üçün yeni olanı dərk etmək tələbatını təmin etməlidir.

Yaradıcı dərk etmədə özünəreallaşdırma prinsipi idraki tələbatların formalaşması hesabına kiçikyaşlı məktəbli axtarıcı, yaradıcı fəaliy-yətə daxil etməklə məhsuldar təfəkkürün, qavra-yışın, təxəyyülün inkişafını şərtləndirir. Belə hallarda təlimin subyekt kimi məktəblinin təşəkkülündə təlim biliklərini fəal mənimsəmə-ni, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prose-sində şəxsiyyətin inkişafını və onun idraki tələ-batının qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsirini müəyyən edir [3].

Şagirdlərin potensial imkanlarının hesaba alınması prinsipi L.S. Vıqotskinin uşağın aktual və yaxın inkişaf zonası haqqında nəzəriyyəsinin

nəzəri qaydalarına istinad edir. Bu prinsip idrak tələbatlarının formalaşması işinin təşkilində şa-girdlərin fərdi-şəxsi kömək vasitələrindən istifa-dəni nəzərdə tutur. Bunlarla yanaşı, bu prinsip kiçikyaşlı məktəblilərə ən çətin situasiyalarda öz problemlərini həll etməyi öyrətməyi, yenilərini dərk etməklə təlim çətinliklərini aradan qaldırma-ğında onlara kömək etməyi nəzərdə tutur. Fərdi-şəxsi kömək şagirdlərin özünüdərk etmələ-rində, təlimdə uğur və uğursuzluqlarını adekvat şəkildə dərk etməyə üstünlük verir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatları-nın formalaşması prinsipinin reallaşması müva-fiq üsul və metodların: problemlə situasiyanın həlli, inkişafetdirici oyunlar, söhbətlər, müsbət nümunələr, tapşırıqlar, stimullaşdırıcı material-larla iş və s. seçilməsinə gətirib çıxarmışdır. Şa-girdlərin idrak tələbatlarının formalaşması prin-siplərinin effektiv şəkildə reallaşmasını müəy-yən etmək məqsədilə tərəfimizdən formalaşdırı-cı eksperimentin əvvəlində şagirdlərin öz təlim vəzifələrini yerinə yetirmək bacarıqları ilə bağlı tədqiqatda diaqnostikadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, kiçikyaş-lı məktəblilərin 38,2%-i qaydaların yerinə yeti-rilməsi ilə bağlı öz bacarıqlarının reallaşdırılma-sını qiymətləndirmişlər. Şagirdlərin 15,9%-i belə zənn edirlər ki, onlar təlimdə əməksevərli-yi, məsuliyyətliliyi nümayiş etdirirlər. Onların 14,6%-i təlimdə köməyi qəbul etdiklərini, 28,5%-i təlimdə uğurlara nail olma bacarıqlarını, 19,4%-i özlərinin təlim əməyini və istirahətləri-ni təşkil etmək bacarıqlarına malik olduqlarını bildirmişlər. Bunlarla yanaşı, şagirdlərin 29,9%-i dərslərini müstəqil şəkildə icra etdiklərini, 39,7%-i hər gün kitab oxuduqlarını, 42,3%-i məktəbdəki çətinlikləri müstəqil şəkildə aradan qaldırmaq bacarığını müsbət dəyərləndirmişlər.

Yuxarıda adları çəkilən prinsiplərin real-laşması zamanı tərəfimizdən “Mənim vəzifələ-rim”, “Məktəb bizim ümumi evimizdir”, “Yaxşı təhsil və mənim uğurum” və s. mövzularda kiçikyaşlı məktəblilərin məktəbdə və evdə vəzi-fələrini yerinə yetirməklə bağlı sinif saatları təş-kil edilmişdir. Sinif saatlarının təşkilində növbə-ti vəzifələr yerinə yetirilmişdir: kiçikyaşlı mək-təblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının reallaşması prinsipi, onun üsullarının davranış və fəaliyyətdə təzahürü, onların evdə və mək-təbdə vəzifələri, məktəbdə düzgün davranış və

normalara davamlı, müsbət münasibətləri, məsuliyyətlik, əməksevərlik və s. İş fərdi, sinifdə cütlüklərlə, həmçinin frontal şəkildə aparılmışdır. Məşğələlərdə fərdi və qrup formasında işin məzmunu şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması səviyyəsindən asılı olmuşdur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşması tematik sinif saatlarından istifadə etməklə idrak tələbatlarının struktur komponentlərinin - idrak fəaliyyətinə hazırlıqda təzahür edən idraki yönəliyin təşəkkülünü şərtləndirir. Şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin səmərəli reallaşmasını yoxlamaq və təlim vəzifələrini yerinə yetirmək üçün diaqnostik iş aparılmışdır. Tədqiqatın nəticəsində aydın olmuşdur ki, kiçikyaşlı məktəblilərin bacarıqları təlim vəzifələrini yerinə yetirdikləri fəaliyyətdə reallaşır. Şagirdlərin əksəriyyəti bacarıqlarının reallaşmasını müsbət qiymətləndirirlər. Belə ki, şagirdlərin 59%-i tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsini, 58,4%-i təlim müddətinin təşkilini, 51,4%-i təlimdə xahiş və köməyin qəbulunu, 43,8%-i təlimdə məsuliyyətliliyi, 42,3%-i isə məktəb çətinliklərinin aradan qaldırılmasını xüsusi olaraq qeyd etmişlər.

Beləliklə, məktəbdə və evdə şagirdlərin vəzifələrinin öyrənilməsində tematik sinif saatlarının aparılması kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşmasına zəmin yaradır. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesi mərhələli şəkildə idrak fəaliyyətinin motivasiyasının yaradılması əsasında şagirdlərin təlimin subyekt kimi özləri haqqında təsəvvürlərini və daxili mövqelərini şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. / В.Г. Асеев – М.: Мысль, 2006. – 158 с.
2. Баранова Э.А. Диагностика познавательного интереса у младших школьников и дошкольников. – М: Речь, 2004. – 219 с
3. Булатова О. В. Познавательный интерес в структуре общей способности к учению в младшем школьном возрасте. // Начальная школа плюс до и после. – 2009. – № 11. – с. 83-85.
4. Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. - М.: Педагогика, 2008. – 109 с.
5. Юркевич В.С. Развитие начальных уровней познавательной потребности у школьника // Вопросы психологии. -1980. № 2

Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının strukturuna növbəti komponentlər daxil edilir: 1) şagirdin öz obrazı haqqında təsəvvürləri; 2) təlimə müsbət münasibətini xarakterizə edən şagirdin idrak maraqları; 3) idraki yönəlişlik, təlim tapşırıqlarını və şəxsi keyfiyyətləri yerinə yetirməyə hazırlığın təzahürü, məsuliyyətlik, əməksevərlik, intizamlılıq, idrak fəallığı, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində inadkarlıq; 4) idrak dəyərlərinin təlimin dəyər kimi həm özü, həm də cəmiyyət üçün mühüm olmasını başa düşmək, həyatının mühüm hadisəsi kimi yeninin dərkini şagirdlər tərəfindən qəbul etməsi. Tədqiqatda aldığımız nəticələr əsasında təkliflərimizi ümumiləşdirdik:

- sinifdə təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsullardan: test tapşırıqlarından, müxtəlif metodikalardan, rəsmlərdən istifadə olunsun;

- məşğələlərdə şagirdlərin təlim uğurları, dərstdə bilikləri mənimsəmə səviyyəsi birbaşa olaraq onların düşünmək, mühakimə yürütmək kimi əqli qabiliyyətlərindən asılıdır. Odur ki, təlim uğurlarını yüksəltməyin ən səmərəli yollarından biri kiçikyaşlı məktəblilərdə əqli əməliyyatların formalaşdırılmasıdır.

Problemin aktuallığı. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları və xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılmış, məktəblilərin idrak tələbatlarının strukturunun psixoloji komponentləri sistemləşdirilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının prinsipləri ardıcılıqla psixoloji aspektdə xarakterizə edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblilərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

E-mail: *hez9595@mail.ru*

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*
psixol.ü.fəls.dok., dos. S.N. Heydərova

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2022.